

ERMINIA – ABECEDAR AL PICTURII BISERICEȘTI: ASPECTE GENETICO-EVOLUTIVE

ERMINIA – ALPHABET OF CHURCH PAINTING: GENETIC EVOLUTIONARY ASPECTS

ALINA-VIORELA MOCANU¹,

doctorandă,

Universitatea Liberă Internațională din Moldova

CZU 75.046.3:09

În contextul greșelilor flagrante care sunt întâlnite în pictura de factură eclezială și al lipsei de cunoștințe de bază în acest domeniu, acest studiu vine să prezinte modalitatea în care Erminia a evoluat în decursul istoriei. Pornind din perioada bizantină, trecând prin etapa post-bizantină și ajungând până în zilele noastre, Erminia și precursorii ei, manuscrisele și caietele de schițe, au avut ca scop ajutarea și menținerea unei unități canonico-artistico-eleziale în tot arealul creștin ortodox.

Un alt aspect al articolului prezintă identificarea unor metode de abordare a Erminiei din varii puncte de vedere: tehnic, iconografic-ilustrativ, compozițional, academic și teologic. În decursul istoriei, Erminia a fost sintetizată și structurată în așa manieră, încât să ofere un maximum de informații, dar volumul ei să nu fie unul anevoios de folosit de către iconari.

Cuvinte-cheie: erminie, bizantin, artă, manuscris, izvod

In the context of the glaring mistakes that are encountered in ecclesiastical painting and the lack of basic knowledge in this field, this study comes to present how Erminia has evolved throughout history. Starting from the Byzantine period, passing through the post-Byzantine period and reaching the present day, Erminia and its predecessors, manuscripts and sketchbooks, aimed to help and maintain a canonical-artistic-elestial unity throughout the Orthodox Christian area.

Another aspect of the article is to identify some ways of approaching Erminia from various points of view: technical, iconographic-illustrative, compositional, academic and theological. Throughout history, Erminia has been synthesized and structured in such a way as to provide a maximum of information but its volume should not be difficult to use by iconographers.

Keywords: Erminia, Byzantine, art, manuscript, chronicle

Introducere

Noțiunea de artă bizantină a fost uzitată intens și nu întotdeauna au existat puncte de vedere convergente cu privire la modul de abordare a conținutului său. Conceptual vorbind, am putea spune că dănuirea ei în timp este remarcabilă. Deși au existat diversități și variațiuni, esența a rămas intactă. Termenul de *bizantin*, inițial folosit cu conotații peiorative și chiar de către locuitorii Constantinopolului, atunci când aceștia aduceau în discuție păgânii greci, din coloniile antice (Byzantion) a devenit esența întregii Biserici Creștine de Răsărit. Arta bizantină are o dezvoltare pe două planuri. Primul se desfășoară pe orizontală și este cel care ține de oicumenia creștină, iar al doilea este cel care transcende vertical până la Creator. Cele două planuri înglobează dumnezeirea și o integrează în viețile noastre, dându-i posibilitatea artei bizantine să-și urmeze cursul organic și firesc în istorie, de la arta paleocreștină până în zilele noastre.

Nu putem omite un fapt eminent important și anume acela că factorii decizionali din lumea bizantină au conceptualizat, problematizat și determinat situația artei, în urma unor decizii din cadrul Sinoadelor Ecumenice, rezultând din asta, ulterior, în perioada postbizantină, o serie de erminii. Acestea aveau ca scop ghidarea și menținerea controlului și a formei de integritate canonico-artistico-elezială, pe tot cuprinsul teritoriului. Unul dintre cele mai importante Sinoade a fost *Sinodul al*

¹ E-mail: aspasia_86@yahoo.com

VII-lea Ecumenic [1] de la Niceea, 787, și a avut ca scop corectarea ereziei iconoclaste începută încă dinaintea domniei împăratului Leon al III-lea (717-741).

Paradigme genetico-evolutive

Din punct de vedere etimologic, cuvântul *erminie* înseamnă: tâlcuire, explicare, comentariu, interpretare [2]. Dacă privim, per ansamblu, multiplele valențe pe care le are erminia, acestea se ramifică în plan spiritual, dar și în plan artistic. Icoana trebuie să înglobeze atât partea spiritual-dogmatică și cultico-simbolică cât și cea artistico-plastică și stilistico-tehnică. În esență, Erminia, poate fi privită ca un ghid sau manual de bune practici în pictura bisericească.

În arealul răsăritean-creștin, erminiile au fost rapid integrate de către zugravi și și-au păstrat locul în șantiere bisericești, regăsindu-se acolo chiar și acum, în zilele noastre, fapt ce nu poate fi afirmat și despre Apus. Acolo, arta și tradiția de factură bizantină au fost uitate și au dispărut treptat, odată cu trecerea de la robustul stil romanic la suplul stil gotic. Acestea s-au petrecut până la începerea epocii Renașterii, moment în care Occidentul își însușește și asumă consecințele rezultate din Marea Schismă (1054) și dezvoltă o cale proprie în materie de artă eclezială, și nu numai.

Expunând problema în așa manieră, se înțelege descoperirea uriașă pe care a constituit-o, pentru partea apuseană, (re)găsirea *Erminiei bizantine* în forma unor manuscrise ce încă erau uzitate în șantierele de pictură din bisericile de factură ortodoxă.

Acum aproape 200 de ani, în anul 1828, au fost executate unele lucrări de pictură în Capela greacă din Munchen, de către Euthymios Dimitri, un zugrav din Peloponez. Cu ocazia asta, i-a fost semnalată pentru prima dată existența unui asemenea manuscris în care se detalia modul de realizare al picturii bizantine.

La plăsmuirea și realizarea picturii zugravul s-a folosit de adnotările și indicațiile pe care le avea într-un manuscris. Acesta era, în esență, o mini iconotecă personală, am putea spune, în care se regăseau imagini care datau din anul 1714. Acest abecedar al icoanei a suscitat un interes din partea erudiților germani, care l-au studiat laolaltă cu alte fragmente.

Deoarece această descoperire nu a avut reverberații considerabile, ea propagându-se îndeosebi în medii restrânse și strict în reviste de specialitate, majoritatea consideră că momentul ce marchează (re)descoperirea *Erminiei bizantine* și propagarea ei în mentalitatea colectivă, de masă, accesibilă și celor care nu au cunoștințe de specialitate, a fost câțiva ani după, în 1839, în Franța [3 p. 142], fapt datorat istoricului de artă și arheologului Adolphe Napoleon Didron.

În anul 1839, în timp ce Didron era într-o vizită de studiu în Athos [4], are oportunitatea să privească modul în care se realiza pictura din pridvorul mănăstirii Esfigmenu. Surprins de îndeletnicirea cu care era deprins zugravul, și-a dorit să afle misterul care îl făcea să execute scene biblice de o complexitate impresionantă, într-un timp record. Iosaf, monahul zugrav, i-a arătat manuscrisul: o „interpretare a picturii”, pe care pictorul îl folosea pentru a-și organiza repartizarea scenelor iconografice.

Manuscrisul conținea „rețeta” iconografică ce îi permitea unei persoane din Apus să acceadă în oicumena creștină, bizantină. Ulterior, încearcă să facă rost de un manuscris de la zugravii Agapie și Macarie, dar tentativa eșuează. Aceștia nu ar fi putut să-și continue munca fără manuscrise, fiind nelipsite pentru ei. În cele din urmă, Didron comandă o copie a unuia dintre cele mai complete manuscrise, a zugravului Macarie. După ce copia este executată, îi este expediată în Franța, iar acolo este tradusă și publicată în anul 1845 [3 p. 142]. Trezind interesul pentru subiect și având succes, cartea este tradusă, după un manuscris, în limba greacă și în limba germană. S-ar putea spune că această traducere, din anul 1855, în germană a fost chiar mai precisă și realizată cu mai multă acuratețe decât cea franceză. După doisprezece ani apare o traducere, doar parțială, în engleză [5].

Și în Rusia a existat interes pentru erminii, iar acesta a fost manifestat de către Arhimandritul Porfirie Uspensky, care a sintetizat printr-o cercetare asiduă a cărților existente în diferite arhive și biblioteci din Orient și de la Sfântul Munte mai multe manuscrise [6]. El a publicat traduceri ale unor

manuscrise elene, dar și un text al unui manuscris al *Erminiei sârbești*, fapt ce evidențiază ceea ce era deja de așteptat și anume – diversitatea formelor sub care se regăseau toate aceste erminii.

Un istoric de artă rus pe nume Nikodim Pavlovici Kondakov, care era expert în icoanele creștine rusești, a luat inițiativă pentru realizarea editării *Erminiei bizantine*, în trei volume, dar nu a reușit decât parțial să realizeze proiectul [6]. Bazându-se pe aceste inestimabile contribuții, dar și pe propriile cercetări, Athanasios Aapadopoulos Kerameus, un erudit grec, a putut concepe un compendiu în care a sintetizat principalele versiuni ale erminiilor și le-a publicat în anii 1900 și 1909. Ultima versiune publicată de el este considerată și astăzi ca fiind versiunea finală, de referință.

Traectoria evolutivă a Erminiei în România

Au existat, desigur, preocupări și din partea învățaților români de a realiza traduceri, de a edita manuscrise sau de a întocmi lucrări de specialitate pe acest subiect. Făcând abstracție de cei care doar copiau un manuscris, sau care realizau un mixaj din mai multe erminii, lucru pe care l-ar fi putut face oricine care avea puțină carte în acea perioadă, adică acum mai bine de 200 de ani. În 1805, s-au pus bazele unei noi tradiții, cu ajutorul Arhimandritului Macarie de la Mănăstirea Căldărușani, care a tradus manuscrisul *Erminiei lui Dionisie din Furna* [7].

Arhimandritul Macarie nu era un zugrav și, totuși, din cauza cerințelor vremii și a necesității acute de ghid în ceea ce privește zugrăvirea locașurilor sfinte, el s-a văzut nevoit să traducă acest manuscris. Alături de el, a mai fost resimțită și intervenția altor înalți prelați, printre care îi amintim pe Ghenadie Enăceanu, Melchisedec Ștefănescu și chiar Miron Cristea, cel care a ajuns să fie patriarh și care a fost și autorul unei iconografii.

Spre sfârșitul secolului XIX–începutul secolului XX interesul pentru erminii începe să fie manifestat și în rândul cărturarilor laici. În acest sens, am putea să-i amintim pe Nicolae Iorga, Mihail Kogălniceanu, Alexandru Tzigara Samurçaș, Ștefan Berechet și ulterior – pe Olga Greceanu. Putem să-l menționăm aici și pe profesorul S. Mureșianu cu *Manualul de Iconografie* pe care îl publică pentru a fi folosit de studenții de la Arte Plastice și cei de la Arhitectură. Totodată, am putea să-l amintim și pe pictorul C. Petrescu. Acesta descindea dintr-o familie de zugravi munteni, artiști renumiți și cu tradiții vechi. El încearcă să actualizeze arta bisericească, să o cizeleze, publicând, în acest sens, o carte despre frescă în franceză și română.

Nu se poate pune problema de o expunere pe firmament, în adevăratul sens al cuvântului, pentru școala românească, atunci când vine vorba despre abordare, studiu și editare a *Erminiei bizantine*, decât după Primul Război Mondial. Cel care a făcut posibilă afirmarea școlii românești este profesorul Vasile Grecu [8]. Dacă putem spune că prima ediție a *erminiei* există datorită lui Papadopoulos Kerameus, lui V. Grecu i se atribuie meritul de a fi eruditul care a pus bazele unui important demers întreprins în vederea stabilirii unei tradiții a manuscriselor *Erminiei bizantine*. De netăgăduit în această direcție este lista de studii și cărți ce au fost dedicate erminiei¹. În opinia mea, *Cărți de pictură bisericească bizantină*, scrisă de Vasile Grecu, reprezintă cartea de căpătâi, care nu a putut fi încă detronată din fruntea bibliografiei de specialitate.

Există în continuare cercetări, studii și lucrări care se realizează pe anumite problematice din vastul cuprins al *Erminiei de pictură*, unde se abordează teme care fac referință la caietele de modele, la abordarea unor programe iconografice, la abordarea icoanei, din punct de vedere conceptual și ilustrativ. Aici am putea face trimitere la teza de doctorat a lui Robu A. – *Erminia ca izvor istoric* [9], dar și la disertația lui Mateusz Jacek Ferens – *Dionysius of Founa: Artistic Identity Through Visual Rhetoric* [10].

1 Amintim aici câteva dintre cărțile scrise de Vasile Grecu: *Din frumusețile marilor noastre biserici*, Cernăuți: Calendarul Glasul Bucovinei, VIII, 1927. *Din pictura vechilor noastre biserici*, Cernăuți: Junimea literară, XIV, Cernăuți, 1925. *Cărți de pictură bisericească bizantină* Cernăuți: Candela, 1934. *Versiunile românești ale Erminiilor de pictură bizantină*, Cernăuți: Codrul Cosminului, 1924. *Erminii de pictură bizantină*, Cernăuți: Candela, 1942.

Aspecte canonico-eceziaste și tehnico-ilustrative urmărite în erminie

În erminie se urmăresc câteva aspecte esențiale, printre care – organizarea compozițională a temelor și a programului iconografic, cu respectarea normativelor și indicațiilor din biserică. În aceste condiții, conținutul erminiei ar putea fi compus într-un mod sintetic, urmărind principiile logice. Acest lucru a fost sistematizat într-o abordare didactică de către profesorul Mureșianu și, din punctul de vedere al bisericii, de către Miron Cristea, dar a fost realizat de către Ene Braniște, datorită dublei sale calități, aceea de profesor de teologie, dar și de membru al Comisiei de pictură bisericească.

Un mod de a aborda pragmatică a erminiei aduce în discuție aspectele ce țin de partea tehnică a unui șantier de pictură: rețete pentru grunduri, procedee de laborator și de atelier, instrumente și instrumentar folosit, substanțe etc. Toate acestea sunt necesare și de mare relevanță pentru zugrav, dar deopotrivă și pentru cei ce vor fi chemați pe viitor să restaureze și să conserve pentru posteritate icoane, fresce, fragmente de frescă și alte bunuri mobile și imobile ce au fost realizate într-o anumită perioadă de timp și spațiu, fiindcă doar cunoscând tehnicile folosite un restaurator poate interveni asupra unei piese, redându-i înfățișarea inițială fără a compromite piesa în mod irecuperabil.

În completarea acestei abordări vine partea iconografic-ilustrativă, care are, în mare măsură, aceleași interese de respectare a tradiției pe care a moștenit-o din repertorii vechi, desene, crochiuri, schițe, izvoade și ajungând până la un număr impresionant de albume de artă, care se adresează în permanență raportării la tradiție și la zugravii renumiți, la acei care au creat școala pe care erminiile o invocă cu o frecvență ridicată.

Din acest motiv, putem aminti despre modul în care izvoadele erau transmise de la un atelier la altul sau de la un șantier la altul, cât și constantele editări caietelor cu modele iconografice. Important de menționat este faptul că circulația izvoadelor de la un zugrav la altul a avut ca efect și o unitate stilistico-estetică.

Mai putem privi erminiile și din punct de vedere academic, axându-ne pe partea istoric-filologică. Acest aspect este unul care se adresează, în mod evident, unui public mult mai restrâns și aici putem face referire la lucrările lui V. Grecu [9]. Acestea au fost intens citate în mediile academice de specialitate atât din țară cât și de peste hotare. Este de netăgăduit faptul că parcursul istoric-filologic nu este unul lipsit de limite. Acestea decurg din însăși tradiția manuscriselor care nu sunt doar niște simple copii care pot conduce către un model comun, ci sunt un mixaj de experiențe personale și creativitate care aparțin în mod colectiv breslei zugravilor.

O altă abordare a erminiei și ultima este cea din punct de vedere teologic. Aici se poate urmări atât partea istorică, a Bizanțului – Bizantinologia sau pe o nișă sistematică – Iconologia, cât și partea practică – Programul iconografic sau biblic. Folosindu-ne de mijloacele pe care le avem la dispoziție putem face cercetări care să fie axate cu precădere asupra aspectului iconografic și mai puțin asupra aspectului care ține de tehnici și izvoade.

Concluzii

Un deziderat care ține de domeniul nostalgiei rămâne încă în discuție. Ar fi de dorit să apară o ediție completă a *erminiei*, o ediție critică și exhaustivă, care să cuprindă totalitatea manuscriselor și să abordeze problematicile ridicate de aceste abecedare de învățătură asupra tainei zugrăvitului. Dacă un asemenea scop ar fi posibil de atins, asta ar însemna să înglobeze totalitatea lumii bizantine. Așadar, pentru ca fenomenul să poată fi studiat ar trebui tratat din punct de vedere hermeneutic, iar aceasta implică o muncă asiduă și de dimensiuni greu de conceptualizat, dar și mai greu de înfăptuit.

În momentul în care se au în vedere doleanțele pictorilor de biserici, este de netăgăduit faptul că aceștia au nevoie de calitate, nu de cantitate, ceea ce înseamnă comasarea unui vast volum de informații într-un minim de spațiu, creându-se o carte care să fie, în același timp, utilă și indispensabilă pe un șantier.

În acest sens, mulți zugravi care erau și autori de *erminii* au grupat și sintetizat *erminiile* și au creat variante practice și accesibile, care au avut ulterior aprobarea Sfântului Sinod.

Cea mai recentă ediție a *Erminiei* a pictorului Alexandru Sandulescu-Verna, despre care am putea afirma că este una dintre cele mai complete și de utilitate maximă, întrunește toate aspectele menționate mai sus. Autorul a reușit să adune în mod extraordinar de ingenios informații iconografice și de artizanat din varii manuscrise și ediții ale *Erminiei*, la care a adăugat ilustrații bogate de icoane și picturi murale, pentru o exemplificare elocventă.

În final, putem afirma că *Erminia* este un abecedar complet și omogen al picturii bisericești. Aceasta a fost creată în perioada post-bizantină cu materiale, informații și tradiții transmise atât prin viu grai cât și prin manuscrise adunate încă din secolul X, din necesitatea de a ușura munca zugravilor și de a menține o uniformitate artistică, dar și canonică. Importanța *Erminiei* face necesară cunoașterea aspectelor care au dus la apariția acestei cărți de căpătâi a picturii bisericești, care constituie o expresie ce validează aspectul canonic al artei ecleziale.

Referințe bibliografice

1. LOUTH, A., CASIDAY, A. *Byzantine orthodoxies: papers from the thirty-sixth Spring Symposium of Byzantine Studies*, University of Durham, 23–25 Mar. 2002. Aldershot: Ashgate, 2017. ISBN(10) 0754654966.
2. *Dictionarul explicativ al limbii române*. București: Univers Enciclopedic, 1998. ISBN 978-973-9243-29-2.
3. STEPHAN-KAISSIS, C. Bayern und Byzanz: zum romantischen Byzantinismus deutscher Künstler im 19. Jahrhundert. In: *Mitteilungen zur spätantiken Archäologie und byzantinischen Kunstgeschichte*. Munchen, 2002, vol. 3, pp. 125-163.
4. DIDRON, A.N. *Manuel d'Iconographie Chrétienne Grecque et Latine*. Trans. Paul Durand. Paris: Imprimerie Royale, 1845. ISBN(10) 0353801259.
5. DIDRON, A.N. *Christian Iconography; or, the History of Christian Art in the Middle Ages*. London: Margaret Stokes, 1886, vol. 2, pp. 265–399.
6. GEROLD, I., VZDORNOV, V.G. *The History of the Discovery and Study of Russian Medieval Painting*. Leiden: Koninklijke Brill, 2018. ISBN (10) 9004279679.
7. DIONYSIOS OF FOURNA. *Hermēneia tēs zōgraphikēs technēs*. Atena: Ed. Holy Koutlou mousiano, 2007. ISBN 978-960-89864-0-4.
8. GRECU, V. *Dionysius of Fournna. Cărți de pictură bisericească bizantină. Introducere critică a versiunilor românești atât după redacțiunea lui Dionisie din Furna, tradusă la 1805 de arhimandritul Macarie, cât și după alte redacțiuni mai vechi traducerii anonime*. Cernăuți: Tiparul Glasul Bucovinei, 1936.
9. ROBU, A. *Erminiile ca izvor istoric: rez. tz. doct. Inst. de Istorie „George Barițiu” din Cluj-Napoca*. Cluj-Napoca, 2012.
10. FERENS, M.A. *Dionysius of Fournna: Artistic Identity Through Visual Rhetoric*: thes. of master degree. University of California. California, 2015.